

«Білі плями» в історії наукового, культурного і повсякденного життя Одеси

Рец. на кн.: Д.П. Урсу. *Одесса в европейском научном и культурном пространстве (XIX-XX вв.). Документальные очерки.* Отв. редактор Н.Н. Михайлуца. – Одесса, Государственный архив Одесской области, 2014. – 272 с.

Одеський облдержархів заснував серію «Праць», до якої увійшли книги, підготовлені переважно викладачами вищих навчальних закладів міста. Видавничий проект охоплює тільки праці, в яких використовуються джерельні багатства архіву. Відбір їх здійснюється редколегією у складі керівних працівників архіву – В. Левчука і Л. Білоусової, представників одеської професури – О.Бачинської, І.Гребцової, О. Дьоміна, І. Сапожнікова, В. Хмарського, а також київських учених Г. Боряка та І. Матяш.

Рецензована книга є сороковою у списку «Праць». Для Дмитра Урсу – автором багатьох монографій вона є першим дослідженням в галузі історичного краєзнавства. Для мене, якому хронічно не вистачає часу, щоб активно працювати в жанрі рецензій, книга Д. Урсу являє особистий інтерес. По-перше, рецензент, як і автор, є випускником Одеського університету ім. І. Мечникова. Я став студентом істфаку цього університету в 1954 р., а він – роком раніше, і наші шляхи впродовж десятиліть багатократно перетиналися. По-друге, я почав працювати як дослідник в Одеському облдержархіві з 1956 року, а в 1958-му, не залишаючи навчання на стаціонарі, став його штатним працівником. У 1960 р. архів дав мені путівку до Національної академії наук, в якій працюю уже 55-й рік. По-третє, що є найважливішим, рецензована книга складається з семи нарисів, тематика яких майже невідома фахівцям в галузі історичного краєзнавства, не кажучи вже про широкий загал. Кожний з нарисів нагадує міні-монографію, тобто відповідає критеріям наукового дослідження, хоч зберігає характер живої, подекуди захоплюючої розповіді, здатної при-

вернути увагу навіть непідготовленої до серйозного читання людини.

Мінімонографії не пов'язані одна з одною ні тематично, ні хронологічно. Проте їх поєднує одна наскрізна лінія, гранично чітко позначена у першому реченні передмови, написаної директором Одеського облдержархіву В. Левчуком: «Історична доля Одеси – бути в Європі, бути з Європою». Цей вислів відбив намір Д. Урсу вибудувати в такому ключі архітектоніку й тональність книги. Адже вона виходить в світ у непростий для всіх

нас час «виповзання» з Росії і повернення обличчям до Європи. Підсумовуючи все сказане в документальних нарисах, автор закінчив свою розповідь словами великого російського письменника Федора Достоєвського, які звучать сьогодні особливо актуально. Їх доцільно навести мовою оригіналу: «Почему Европа имеет на нас, кто бы мы ни были, такое сильное, волшебное, призывное впечатление? Ведь все, решительно почти все, что есть в нас: развитие науки, ис-

кусства, гражданственности, человечности, все, все ведь оттуда, из той страны святых чудес!»

Перший розділ книги «Одеські європейці» найбільш об'ємний. В центрі його перебуває Імператорський Новоросійський університет (ІНУ), а точніше – його професура. Д. Урсу простежує долю професорів, які досягли світового визнання, і встановлює, що всі вони починали свою наукову кар'єру в провідних європейських університетах. Такі відрядження були скоріше нормою, ніж виключенням. У другій половині XIX ст. навчальні заклади Росії підготували 58 тис. осіб з вищою освітою. До 1914 р. в європейських університетах навчалася або стажувалася близько 20 тис. російських підданих. За під-

рахунками автора, на початку ХІХ ст. з осіб, залишених на кафедрах для підготовки до професорського звання, майже 30% мали можливість стажуватися за кордоном на казенний кошт.

Кількісні показники стажування в європейських університетах були вражаючими, але далеко не всі, хто використовував такі відрядження, ставали носіями європейських цінностей. Немало з них, як підкреслює автор, засвоювали лише вузькоспеціальні, професійні знання, залишаючись за своїм світоглядом у полоні архаїчної, реакційної ідеології. Д. Урсу знаходить точний вираз для характеристики такого стажування в Європі: зростання без розвитку. Зокрема, в його книзі фігурує декан юридичного факультету ІНУ П. Казанський, який опублікував опус «Власть Всероссийского Императора». Варто навести чотири рядки з цієї книги обсягом майже в тисячу сторінок: «Власть Всероссийского Императора представляет собой не только величайшее образование русского права. Это – один из крупнейших фактов всемирной и русской жизни, одна из главных сил, которая двигает современной общественной жизнью России, Славянства и всего человечества». Навіщо було цитувати цю маячню? Д. Урсу вказує, що сучасні проповідники російської «керованої демократії» не випадково перевидали книгу «Власть Всероссийского Императора». Заклики Казанського до територіальної експансії, зміцнення диктаторської влади, його українофобія кваліфікуються як останнє слово юридичної науки.

Цікавий і добре аргументований нарис присвячений перебуванню Міхая Емінеску на Куяльницькому лимані в серпні-вересні 1885 р. Вражаючу мелодичну лірику цього румунського поета ми можемо оцінити за перекладами Анни Ахматової російською і Максима Рильського – українською мовами. В Румунії життя цього світового значення поета розіbrane буквально по днях. Висвітлюваний Д. Урсу епізод теж знайшов свого дослідника: В. Кречун нещодавно опублікував у Бухаресті книгу «Емінеску в Одесі і на Куяльницькому лимані», за книгою створено телефільм. Однак нарис Урсу має не тільки фактографічний характер, подібно творам його попередників. Автор поставив і успішно розв'язав цілий ряд дослідницьких завдань. У цьому йому допомогло знання мов (румунської і французької), відмінна обізнаність з одеським життям у досліджуваний період і вміння орієнтуватися в архівній інформації.

Як відомо, сіоністський рух народився на українських землях Російської і Австро-Угорської імперій, де проживала переважна частина європейських євреїв. Ми знаємо таких діячів сіонізму, як Т. Герцль, Бен Гуріон, В. Жаботинський, Голда Меїр, але в колах професійних істориків України залишається майже невідомою постать Йосипа Клаузнера – одного із засновників біблеїстики, людини, яка відродила давньоєврейську мову і зробила її державною мовою сучасного Ізраїлю. Присвячений цій людині нарис рецензованої книзі невеликий за обсягом, але добре документований. З прожитих Й. Клаузнером 84 років на одеський період припадає лише 24. Проте саме в Одесі, як доводить на архівному матеріалі Д. Урсу, відбулося формування Клаузнера як ученого-сходознавця і суспільно-політичного діяча. Нарис має велику інформаційну цінність, оскільки у присвяченій Клаузнеру величезній світовій історіографії одеський період життя майже не висвітлений.

Великий нарис Д. Урсу присвятив історії генетики. Перед Першою світовою війною до Одеси повернувся після річного відрядження до європейських університетів приват-доцент ІНУ Андрій Сапегін. Якраз він і став родоначальником сучасної генетики – галузі біологічної науки, яка тільки у 1906 р. виділилася в окрему наукову дисципліну і дістала свою назву. Засноване Сапегіним Одеське дослідне поле з часом перетворилося на Всесоюзний селекційно-генетичний інститут, у стінах якого розгорнулася шалена боротьба справжніх науковців з псевдовченими – лисенківцями.

Трагічна історія радянської генетики добре висвітлена в сучасній історіографії. Однак Д. Урсу знайшов, досліджуючи фонди Одеського облдержархіву, важливі деталі, які у своїй сукупності виявилися зовсім не деталями. Можна стверджувати, що мінімонографія «Генетика в Одесі» є істотним доповненням цього сюжету в історії вітчизняної науки.

Кар'єра Т. Лисенка, який спромігся замилити очі спочатку Й. Сталіну, а потім М. Хрущову – найбільш яскравий доказ того, що втручання вождів у науковий процес може призвести до катастрофічних наслідків. За період 1963-1991 рр. СРСР змушений був імпортувати 540 млн. тонн зерна і витратив на закупівлю цієї неймовірної кількості 2,4 тис. тонн золота. Імпортна залежність по хлібу тієї країни, яка в дореволюційні

роки годувала всю Європу, була викликана повою колгоспного ладу і спричиненої лисенківщиною недоброякісністю насіннєвого фонду.

Найбільш цінними є заключні сторінки цього нарису, в яких йдеться про ар'єгардні бої лисенківців у їхньому родовому гнізді – Одесі. Адже вони тривали майже десятиріччя після усунення самого Лисенка від важелів влади. В історіографії цей сюжет практично не висвітлений.

Кожний знає, що на останньому етапі Другої світової війни і в перші повоєнні місяці Європа переживала справжнє «переселення народів». Це було переселення остарбайтерів, репатріантів, емігрантів, військовополонених, в'язнів концтаборів і фільтраційних таборів, людей різних національностей, які добровільно або примусово виселялися з місць постійного проживання і вселялися в країни їхньої титульної нації, що змінили свої кордони. Проте мало хто знає, як діяв механізм переселень. У величезній краєзнавчій історіографії, яка присвячена Одесі й одеситам, відсутні праці, в яких фігурує проблема переселень. Натомість у нарисі «Одеський транзит» Д. Урсу висвітлює два зустрічні потоки – «Схід-Захід: ворота свободи» і «Захід-Схід: дорога в рабство». Він доводить, що саме Одеса виявилася головним перевалювальним пунктом по репатріації з СРСР і по прийому в СРСР мільйонів переміщених осіб – діпі (від англ. displaced persons).

Найбільш цікавим і зовсім не дослідженим у вітчизняній історіографії сюжетом є доля багатьох тисяч французів, які звільнялися з радянських концтаборів. Здавалося б, з якого дива громадяни союзної держави могли потрапити в табори Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ)? Виявляється, що після приєднання до Німеччини в 1940 р. Ельзасу й Лотарінгії десятки тисяч чоловіків призовного віку з цих історичних областей були мобілізовані у Вермахт й кинуті на Східний фронт. Військовополоненими стали також громадяни Франції, які служили в гренадерській дивізії СС «Шарлемань» і здалися в полон у Східній Пруссії та Померанії. Вони опинилися в транзитних таборах ГУПВІ в Одесі, а потім були перевезені у Францію на англійських транспортах, які привозили в Одесу репатрійованих радянських громадян.

Нарис «Полювання на відьом» по-одеські порівняно невеликий за обсягом, тому що в ньому йдеться про добре розроблену в історіографії тему

переслідування радянських громадян в добу пізньої сталінщини (боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», «космополітизмом», «низькопоклонством перед Заходом», «справа лікарів» тощо). Мабуть, не випадково доля викладачів Одеського державного університету опинилася в центрі уваги автора. Справа не тільки в тому, що вони були приречені на переслідування саме через те, що були істориками, філософами, філологами, тобто представниками професій, на які звертали особливу увагу А. Жданов та його поплічники. Справа в тому, що ми з Д. Урсу на власні очі бачили і постраждалих, і тих, хто підкладав хмиз в ідеологічні вогнища. Всі вони були нашими викладачами на історичному факультеті університету. Тих, других було значно більше, ніж перших...

Заключний нарис у цій книзі має назву «Морова пошесть в ювілейному році». Йдеться про серпень 1970 р., коли над Одесою піднявся жовтий прапор замість червоного. Мільйонне місто, яке тільки-но бундючно відсвяткувало 100-річчя від дня народження В. Леніна раптом опинилося в кільці внутрішніх військ, у ньому запанували порядки надзвичайного стану.

Як завжди, радянським людям, у тому числі мешканцям Одеси, замилували очі байками про гострі шлунково-кишкові захворювання. Про те, що люди почали вмирати від середньовічної холери, ми дізналися згодом. Проте тема залишалася «білою плямою». Д. Урсу розповів про холеру в Одесі, користуючись архівними документами, на які в радянські часи було накладено гриф «цілком таємно».

Цей нарис я читав з особливими почуттями, тому що в ті дні опинився в обсервації на кораблі з двома дітьми 6-ти і 3-х років, без дружини, яка не встигла приїхати до Одеси. Кожного дня з тривогою вдивлявся, чи нема у них ознак гострого шлунково-кишкового захворювання. Найбільше запам'ятався той день, коли ми в автобусі з наглухо задрасними вікнами мчали по порожніх вулицях в аеропорт.

Як правило, рецензент повинен знаходити в книзі не тільки позитивні якості, але й недоліки. Можливо, недоліки є в цій книзі. Проте я не можу їх знайти, тому що залишаюсь одеситом, хоч понад півстоліття живу в Києві. Можу тільки зазначити, що нариси Д. Урсу захоплять не тільки одеситів. Книга варта того, щоб витратити час на її читання. На жаль, це вдасться небагатьом: наклад – 500 примірників.